

RECENZIJOS

Dalia Dilytė. *Kristijono Donelaičio pasakėčios.*

Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2014, 439 p.

Dalios Dilytės monografija užpildė net dvi lietuvių literatūros istorijos moksle iki šiol žiojėjusias spragas: pateikė lietuvių kalba gana išsamų veikalą apie pasakėčios žanro ištakas antikoje, jo raidą ir plėtotę Vakarų Europos literatūrose nuo viduramžių iki Švietimo epochos pabaigos; ir pirmoji – neįtikėtina, pradėjęs švęsti 300-ąsias poeto gimimo metines, bet tiesa! – ėmėsi nuosekliai ir išsamiai analizuoti Kristijono Donelaičio pasakėčias. Kad ir viena, ir kita lietuvių kultūrai buvo labai reikalinga, esu tikra, niekas nesiimtų ginčytis.

Pratarmėje autorė atskleidžia teksto genezę: „Ši monografija atsirado iš noro parašyti Kristijono Donelaičio pasakėčioms komentarus, panašius, tarkim, į tuos, kuriuos turi La Fontaine'o ar antikinių autorių pasakėčios“ (p. 7). Ėmusis tai daryti, suvokta, kaip mažai iki šiol tyrinėta ši K. Donelaičio kūrybos dalis, nes „[m]okslininkų žvilgsnį visados traukė „Metai“, o pasakėčios laikytos tarsi podukromis“ (p. 7). Siekis suformuoti pirminę K. Donelaičio pasakėčių analizės bazę nulėmė ir monografijoje keliamus uždavinius: pasakėčios žanro istorijos kontekste aptarti siužetų istoriją, išanalizuoti eilėdarą, leksiką ir apibūdinti vaizdų kūrimo principus.

Užsibrėžtą tikslą D. Dilytė ėmėsi įgyvendinti jau turėdama solidžią tiek antikinės pasakėčios, tiek K. Donelaičio kūrybos tyrinėjimo patirtį: antikinės pasakėčios genezė ir ypatybės analizuotos straipsnyje antikinio romano ir pasakėčios tome (Pasaulinės literatūros biblioteka)¹ ir „Antikinės literatūros“ vadovėlyje², K. Donelaičio kūrybos tyrimams skirta monografija „Kristijonas Donelaitis ir Antika“³. Savaimė suprantama, kad šių studijų įžvalgos tapo recenzuojamos monografijos tyrimo atspirties tašku, kai kuriais atvejais ir teksto dalimi.

Pirmojo skyriaus „Siužetai“ poskyryje „Pirmtakų ir amžininkų kūrybos apžvalga“ (p. 10–33) įdomus ir vertingas, ypač lietuviui skaitytojui, yra detalus,

¹ Dalia Dilytė. Paskutiniai antikinės literatūros puslapiai. *Antikiniai romanai ir pasakėčios. Longas, Petronijus, Apulėjus, Ezopas, Fedras*. Iš senosios graikų kalbos vertė Leonas Valkūnas, Jonas Dumčius, Cezaris Jakaitis. Vilnius: Vaga, 1987, 421–429.

² Dalia Dilytė. *Antikinė literatūra*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005, 371–377.

³ Dalia Dilytė. *Kristijonas Donelaitis ir Antika*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005.

pirminiais šaltiniais paremtas pasakėčios žanro ir tekstų istorijos tyrimas. Pagarbą kelia autorės apsiskaitymas, pateikiamos kontekstinės informacijos gausa. Kaip ir turėtų būti monografijoje apie K. Donelaičio kūrybą, daugiausia dėmesio koncentruojama į pasakėčias itin mėgusią Apšvietos epochą, pagrįstai aptariant ne tik tai, kas vyko vokiečiakalbėje literatūroje, bet pristatant ir prancūziškos (K. Donelaitis juk mokėjo prancūziškai!) pasakėčios raidos ypatybes. Manau, kad šiuo požiūriu D. Dilytę sunku bus pranokti ir vėlesniems autoriams. Akį atkreipia įžvalgiai pastebėtas ir taikliai įvardytas pasakėčios žanro gyvybingumas: „[P]asakėčia pademonstravo neįtikimą tvirtybę ir stabilumą: antikinei visuomenei žlugus, vietoje jos susiformavo kitos socialinės struktūros, mirus lotynų kalbai, Vakarų Romos imperijos teritorijoje atsirado kitos kalbos, senąją religiją pakeitė krikščionybė, o pasakėčia, nepaisydama šių socialinių ir dvasinių pokyčių, tebegyveno pagal Antikoje galiojusius žanro dėsnius“ (p. 13). Šiuo teiginiu mezgamas skirtingų literatūrinių mokyklų – klasikinės ir lietuviškosios – nulemtas dialogas su rinkinio „Lietuvių pasakėčia“ sudarytoju Vytautu Vanagu, rašiusiu: „Literatūros žanrai, panašiai kaip ir knygos, turi savo likimus. Vieni jų atsparūs laikui, pergyvena epochas bei sroves, kiti tepasireiškia atskirais laikotarpiais, o po to pasitraukia nuo scenos ar bevaidina antraeilius vaidmenis. Pastarųjų gretai priklauso pasakėčia.“⁴ Abiejų šio dialogo dalyvių įžvalgos yra svarbios, abu jie yra savaip teisūs, tačiau būsimam skaitytojui ir analizuotojui didžiausia vertė tampa pati požiūrio įvairovė, išlaisvinanti kūrybišką santykį.

Antrajame pirmojo skyriaus poskyryje „Sąsajų ir originalumo paieškos“ (p. 34–75) analizuojama K. Donelaičio pasakėčių siužetų genezė. Čia iš esmės praplečiami minėtoje ankstesnėje monografijoje „Kristijonas Donelaitis ir Antika“ pateikti tyrimai. Autorė kruopščiai registruoja kiekvienos pasakėčios siužeto istoriją nuo Ezopo iki XVIII a. rinkinių. Pasižymėdama nepriekaištinga filologine klausa, „išgirsta“ ir tiksliai fiksuoja galimas paraleles ar atskirties momentus, K. Donelaičio formuojamas originalias reikšmes.

Darytina prielaida, kad pasakėčios „Šuo Didgalvis“ siužetas ir pesimistinis moralas leidžia spėti apytikrą kūrinio parašymo datą. Kūrinyje vaizduojama situacija labai jau aiškiai primena paties K. Donelaičio įniršį ir nusivylimą teisimų sistema byloje dėl žemės separacijos, kuri prasidėjo 1775 m. Štai „Žiniuose“, skirtose savo įpėdiniui, K. Donelaitis palieka tokį įrašą: „Ligi čia buvau parašęs savo žinias anno 1775, 62-aisiais savo gyvenimo metais, kai staiga tuolaikinis amtmonas Ruigys pakėlė triukšmą dėl bažnyčios žemės ir dvaro lauko ir sudarė man daug vargo. Mano įpėdinis šiame pluošte ras viso ginčo pro ir contra. Trumpai! Visas Acheronas sujudo, ir Belzebubas, vyriausiasis velnias, šiam žaidimui

⁴ Vytautas Vanagas. Lietuvių pasakėčios kelias. *Lietuvių pasakėčia*. Sudarė Vytautas Vanagas. Vilnius: Vaga, 1978, 5.

pirmininkavo. Aš turėjau, kaip mažasis Dovydas, su savo vilkstine iš visų pusių gintis ir pagaliau pasiekti Berlyną, prašyti pagalbos ir skųstis dėl smurto.“⁵ O prie 1776 m. gauto Gumbinės rūmų rašto K. Donelaitis yra įrašęs tokį komentarą: „Tai kar[aliaus?] balsas! Teismo kolegija viską sugadino ir neišdrįso daryti nuosprendžio; o Gumbinės rūmai elgėsi kuo despotiškiau, kaip parodo jų decisium. [...] šis grasinimas pagrįstas komisariniu protokolu mons[ieur] fon Adveideno (vide mano raštus), kuris nedorai, kaip koks karštakošis ir paviršutiniškas jaunuolis pridarė kančių sau ir man. Aš nekreipiau į tai dėmesio, ir iš to nieko neišėjo. Tačiau kas dedasi visuose pasaulietiniuose teismuose!

Jūs, šių siautėjimų ir žudynių teisėjai,
ar jūsų darbai leidžia jums sėdėti teisėjo kėdėje?
Aš tariau: teisk dar sykį, Dieve!
Kohelet 4, 1, taip pat 3, 16–17.“⁶

Taigi visai pagrįsta teigti, kad pasakėčia „Šuo Didgalvis“ buvo parašyta po 1775 m., kai K. Donelaitis išgyveno skausmingą nusivylimą žemiškojo teismo teisingumu. Beje, paskutinės dvi pasakėčios eilutės („Ak, mano miels žmogau, kentėk, kad skaudulį spaudžia / Ir nuo skrandos tau paskutinį lopą nuplėšia“) artimos ir karčiam „Rudenio gėrybių“ atodūsiui:

Tokius išgąščius baisius vierni gaspadoriai
Tankiai provninkams aukštiesiems Karaliaučiuje skundė;
Ale provos vertos kaip reik niekad nesulaukė.
Žinom juk, žėlėk Dieve! kaip mūsų gadynė
Ašaras išverktas po kojų mydama šypsos. (RG 676–680)

Panašia minorine gaida suskamba ir paskutinės trys kitos artimos temos pasakėčios „Vilks provininks“ eilutės:

Taip ant svieto yra. Kas nor iškadą daryti,
Tas bile ką ūmai šelmis gal numanyti
Ir kaip draskąsis vilks parplėšti ir sudraskyti. (VP 37–39)

Pateikti gretinimai patvirtina baigiamojoje „Summa summarum“ dalyje D. Dilytės motyvuotai daromą prielaidą apie pasakėčių parašymo laiką: „Mančiau, kad Donelaitis jas [pasakėčias] rašė maždaug tuo pačiu laiku, kaip ir „Metus“. Gal kai kurios pasakėčios galėjo būti sukurtos prieš pradedant „Metus“, kai kurios – lygiagrečiai su „Metais“, kai kurios – ką tik pabaigus poemą (pvz., „Pasaka apie šūdvalį“ ir „Vilks provininks“), bet didelio laiko skirtumo tarp šių kūrinių tikriausiai nebuvo“ (p. 395). Galima tik papildyti, kad prie vėliausiai parašytų pasakėčių grupės reikėtų pridėti ir „Šunį Didgalvį“:

⁵ Kristijonas Donelaitis. *Raštai*. Vilnius: Vaga, 1977, 433.

⁶ Donelaitis 1977, 582–583.

Ir dar šiek tiek apie teismus ir teisėjus. Teisėjo liūto įvaizdis, kaip ir teigia autorė, be jokios abejonės, pasiskolintas iš antikos, bet ir K. Donelaičio vaizduojamai situacijai labai tiko – teisia ne savi, teisia įsakantys ir už kiekvieną menkniekį didžiulėmis bausmėmis grasinantys (prisiminkime tuometinius Prūsijos valdžios įsakus) nepažįstamieji, tolimi svetimieji. Be to, šuns pramanyto skolinimosi, nebūtos kaltės, laiko nutolinimas nuo konkrečios šiandienos į gana neapibrėžtą praeitį (skolinosi tėvas, ne pati avelė) šioje pasakėčioje, beje, kaip ir poemoje „Metai“ prievaismis „užpernai“ epizode apie gerąjį poną, yra priemonė persikelti į visa apimantį, mitinį laiką. Taigi, šia pasakėčia K. Donelaitis meniškai apibendrina karčią asmeninę patirtį ir kaimo žmogaus požiūrį į teismus apskritai. Greičiau mitologinį laiką, o ne konkrečią aliuziją į Aristofano komediją, kaip teigiama autorės (p. 55), K. Donelaitis turi mintyje ir rašydamas apie šūdvalį, kuris „daugiau kaip tūkstantis metų“ gyvena bjaurybėje. O žodžių „vabalas“ / „kirminas“ sinonimiškas vartojimas veikiausiai yra susijęs su jau Jokūbo Brodovskio žodyne paliudyta Prūsijos lietuvių tradicija vokišką leksemą „Käfer“ (vabalas) pagal situaciją į lietuvių kalbą versti leksemomis „vabalas“ arba „kirminas“⁷. Lietuvininkai tam tikrose situacijose šiuos žodžius suprato kaip sinonimus (toks požiūris galimas ir dėl vabalų vystymosi (metamorfozės) ypatumų: kiekvienas vabalas, prieš juo tapdamas, pabūna kirminu (lerva).

„Pasaka apie šūdvalį“ yra bene sudėtingiausia K. Donelaičio pasakėčia. Dėl jos moralo reikšmės jau yra nemažai diskutuota. Vis dėlto nesinorėtų sutikti, kad mėšlavabalis šioje pasakėčioje reiškia „nuo krikščioniškos moralės principų nutolusius, nuodėmingus žmones“ (p. 60), „didžiai doroviškai smukusį žmogų“ (p. 380–381). Pasakėčioje mėšlavabalis parodomas kaip sąžiningas, klastų vengiantis, tik, švelniai tariant, neestetiškoje aplinkoje gyvenantis vabalas, būtent dėl šių dviejų dalykų – moralinės doros ir išorinio apsileidimo – jis ir pristatomas kaip opozicija grikvabaliams. O morale K. Donelaitis pabrėžia, kad iš žmogaus yra reikalaujama gerokai daugiau – jam netinka gyventi nei kaip grikvabaliui (nuodėmingai, bet gražioje aplinkoje), nei kaip šūdvaliui (dorai, bet apsileidus). Pakeitęs žanrui būdingas žaidimo taisyklės, K. Donelaitis pabrėžia žmogaus išskirtinumą visos kitos gamtos atžvilgiu. Galima tik pridurti, kad glaudi moralinės ir švietėjiškos (buitinės) didaktikos jungtis yra būdinga ir poemai „Metai“.

Antras ir trečias recenzuojamos monografijos skyriai parodo, kaip kruopščiai ir nuosekliai, negailėdama nei laiko, nei jėgų, autorė vykdo užsibrėžtus tikslus. Skyriuje „Eilės“ (p. 77–124) skaitytojas ras kruopščiai „išnarstytą“ kiekvieną pasakėčių hegzometro eilutę. Ypatingą pagarbą kelia autorės drąsa atverti skaitytojui šiaip jau mokslininkų mėgstamą slėpti tyrimo laboratoriją. Nėra jokios abejo-

⁷ Žr. Jokūbas Brodovskis. *Lexicon Germanico-Lithuanicum et Lithuanico-Germanicum*. Rankraštis XVIII amžiaus žodynas. Parengė Vincentas Drotvinas, 2009, 766.

nės, kad ateities kartos būtent iš šios monografijos pavyzdžių mokysis „atpažinti“ ir skaityti hegzametro eilutę. Lietuvių literatūros istorijai svarbi ir reikšminga yra tyrimo išvada, kad „pasakėčių eilėdara nėra nei ydinga, nei šlubčiojanti“ (p. 116).

Skyrius „Žodžiai“ (p. 125–344) monografijoje yra pats didžiausias. Jame aptartas kiekvienas K. Donelaičio pasakėčiose aptinkamas žodis, ieškoma jo vartosenos atvejų ankstesnėje ir XVIII a. raštijoje. Analizuojamos medžiagos kiekis yra iš tiesų didžiulis, tad nenuostabu, kad praslysta ir vienas kitas nenuoseklumas. Iš esmės savo pobūdžiu tai lingvistinis skyrius. Nėra jokios abejonės, kad pasakėčių leksikos registras, leksemų reikšmės aptarimas bei kita skyriuje pateikta informacija yra reikalinga ir vertinga. Diskutuoti būtų galima nebent dėl pateikimo struktūros. Kiekvienos pasakėčios leksikos aptarimas atskirai, atrodytų, turėtų būti parankus skaitytojui. Tačiau jau nuo antros pasakėčios tam tikra informacijos dalis neišvengiamai ima kartotis. Ir nors autorė skyriaus pradžioje patikina, kad pasikartojimai „nėra pernelyg dažni“ (p. 126), vis dėlto, reikia pripažinti, kad kartotės ne tokios jau ir retos, ypač tokių nesavarankiškų kalbos dalių, kaip įvardžiai, jungtukai, dalelytės ir pan. Pagal išvadiniame poskyryje „Žosmė apie pasakėčios žodžius“ autorės pateiktus kiekvienos pasakėčios savitos leksikos rodiklius (p. 324) galima apskaičiuoti, kad „Lapės ir gandro česinis“ turi 46 % ir kitose pasakėčiose aptinkamos leksikos, „Rudikis jomarkininks“ ir „Pasaka apie šūdvalį“ – po 40 %, „Šuo Didgalvis“ – 22 %, „Vilks provininks“ – 35 %, „Aužuols gyrypelnys“ – 32 %. Taigi manytina, kad ieškoti sistemos, padėsiančios išvengti kartojimo, būtų buvę prasminga.

Kaip minėta, didelis medžiagos kiekis nulemia ir kai kuriuos pateikimo nenuoseklumus. Čia atkreipiamas dėmesys į kai kuriuos, kritusius į akį nelingvistei recenzentei. Aptariant pasakėčios sąrašą linkstama atkurti sutrumpintas tarmines K. Donelaičio galūnes (pvz., „kur(i)s“, „an(a)s“, „sveit(a)s“ ir kt.), tačiau paliekamos kontrahuotos prievieksmio formos „paseloms“ (p. 163) ir „slaptoms“ (p. 211), leksemos „vyža“ pateikiama tik daugiskaita „vyžos“ (p. 322).

Apibūdinant leksemos funkcionavimą ikidonelaitinėje lietuvių raštijoje ar siekiant apibrėžti „dėl kokių nors priežasčių neaiškią žodžio reikšmę“ (p. 127), kur kas prasmingiau būtų buvę remtis ne Didžiojoje Lietuvoje XVII a. pradžioje leistu Konstantino Sirvydo žodynu, o XVIII a. parašytais Prūsų Lietuvos žodynais. Pirmiausia čia minėtinas Frydricho Vilhelmo Hako 1730 m. išleistas žodynas (Vilmos Zubaitienės parengtas kritinis leidimas (2012) (toliau – Hk), rankraštinis Jokūbo Brodovskio žodynas, ypač parankus naudoti dėl 2009 m. kartu su faksimiliniu rankraščio leidimu pateikto žodžių registro (III t., sudarė Vincentas Drotvinas) (toliau – Br), ir 1747 m. išleistas Pilypo Ruigio žodynas (toliau – Rg). Tik iš dalies tinkantis yra autorės pasiteisinimas, kad „žodžio buvimas žodynuose yra leksikografijos, o ne literatūros faktas“ (p. 127), nes nemenka dalis, pavyz-

džiui, minėto J. Brodovskio žodyno leksikos yra paimta iš Biblijos vertimų į lietuvių kalbą, taigi šiame žodyne jau fiksuojamas žodžio egzistavimas literatūroje. Kad atožvalga į Prūsijos leksikografinius šaltinius būtų buvusi rezultatyvi, parodo gana skubotas recenzentės bandymas paieškoti monografijoje „neįistorintų“ leksemų. Čia pateikiami peržiūros rezultatai.

Akylai – Hk 2, Br 210

Atsitūpti – Br 283, Rg 165

Aužuolas – Br 385, Rg 11

Barščiai – Br 189, Rg 13

Baukštus – Hk 17, Br 72, Rg 12

Bekerė – Br 197, 631

Beveikiai – Hk 18, Br 522, Rg 14

Blizgėti – Hk 18, Br 270

Boba – Hk 18, Br 75, Rg 16

Bostras – Hk 19, Br 186, Rg 17

Būras – Br 195, Rg 19

Čestavojimas – Br 250

Čestavoti – Br 250

Čiepelis (Čiepas) – Hk 20, Br 194, Rg 20

Daina – Br 208, Rg 21

Dainuoti – Hk 21, Br 558, Rg 21

Daržovė – Hk 22, Br 420, Rg 23

Dvilinkas – Br 533, Rg 28

Grikvabalis – Br 903, Rg 43

Kekšė – Hk 49, Br 302, Rg 60

Klastuoti (klastoti) – Hk 51, Br 243, Rg 62

Kone – Hk 51, Br 185, Rg 64

Lopas – Hk 57, Br 76, Rg 78

Luobas – Br 279, Rg 79

Maitinti(s) – Br 496, 942, Rg 82

Mėsininkas – Br 481, Rg 87

Nuėsti – Br 42

Nuganyti – Br 41

Nupliekti – Rg 108

Padūkti – Br 355

Pagirys – Br 1027, Rg 99

Pašalys – Hk 90, Br 405

Per daug – Hk 95, Rg 104

Pilvotas – Br 861

Pilvuoti – Br 190

Pjudyti – Br 698

Pora – Hk 100, Br 396, Rg 111

Pratusi – Rg 112 (Ne pratęs Darbų)

Prispirti – Br 117, Rg 139

Provininkas – Br 975

Raspusta – Rg 118

Raspustninkas – Rg 118

Skaityti (melstis) – Br 240

Slapytis – Hk 117, Br 976, Rg 134

Smarvė – Br 257

Slaptomis – Hk 117, Br 656, Rg 134

Sodas – Br 258, Rg 137

Sterva – Br 260, Rg 140

Susiimti (rankas) – Br 450

Šakotas – Br 585

Šelmis – Br 53, Rg 150

Šelmystė – Br 76, 863

Šiandien – Hk 128, Br 437, Rg 150

Šūdas – Hk 130, Br 990, Rg 154

Šūdvalis – Br 359

Turgus – Hk 135, Br 476, Rg 165

Umaras – Hk 136, Rg 168

Urwa – Hk 136, Br 722, Rg 167

Užpilti – Hk 139, Br 358, Rg 107

Valkata – Br 840

Vyža – Br 965

Žarna – Br 333

Matome, kad atsižvelgus bent į tris minėtus XVIII a. Prūsų Lietuvos žodynus, ypač į J. Brodovskio frazeologijos žodyną, nefiksuotas, bet K. Donelaičio pasakėčiose aptinkamos leksikos sluoksnius gerokai „suplonėja“. Be to, į tyrimų lauką pravartu įtraukti ir Kristijono Gotlybo Milkaus 1800 m. išleistą žodyną, sudarytą P. Ruigio žodyno pagrindu, be kitų šaltinių, pildytą ir K. Donelaičio kūrybos pavyzdžiais. Pavyzdžiui, panašu, kad įvestą naują junginį „iš paselų“ K. G. Milkus iliustruoja K. Donelaičio pasakėčios konstrukcija: „Szuo isz Pasellų kanda“ (Mk 237).

Abejočiau, ar reikėtų iš esmės tarminei K. Donelaičio kūrinii kalbai taikyti šiandienos bendrinės kalbos taisyklingumo ar klaidingumo kriterijus; čia ir aptariant formų variavimą vaisingesnė galėtų būti atožvalga į K. Donelaičio tarmės ypatybes.

Recenzijoje išsakyti svarstymai niekaip negalėtų sumenkinti objektyviai didžiulės mokslinės recenzuojamos monografijos vertės. Autorė, pirmoji mūsų literatūros istorijoje ėmusi uždavinio nuosekliai ištirti K. Donelaičio pasakėčias, ne tik demonstruoja puikų klasikinį pasirengimą, gebėjimą rinkti, analizuoti ir sintetinti gausią įvairiakalbę medžiagą, bet ir parodo neeilinį retorikės ir stilistės talentą – monografijos sakiniai žaižaruoja geriausių pasaulio pasakėčių stilistikai nenusileidžiančia žaisme. D. Dilytės monografijos kalbos ir stiliaus gyvybė užburia skaitytoją ir leidžia mėgaujantis bėgti šiaip jau sudėtingo mokslinio teksto eilutėmis.

Žavinta Sidabraitė